

Érzelmi színezetű szavak értelmezése kétnyelvű szótárakban

1. A szótári szókészlet a nyelv építőanyaga. Minél gazdagabb és sokoldalúbb a szótári szókészlet, annál gazdagabb és fejlettebb a nyelv. Ámde a nyelv nem csupán gondolataink „semleges” közlésére szolgál, hanem olyan tudattartalmak kifejezésére is, amelyeket érzelmeink sajátos módon átszíneznek. Amint BALLY helyesen mondja, gondolkodásunk szüntelenül ingadozik az érzékelés és az érzelem közt; egyszerre értünk meg és érzünk át valamit, s leggyakrabban a fogalmak valamely érzés kíséretében merülnek fel tudatunkban („Notre pensée oscille entre la *perception* et l'*émotion*; par elle nous comprenons ou nous sentons; le plus souvent nous avons à la fois l'*idée* et le *sentiment* des choses pensées” CH. BALLY: *Traité de stylistique française* I, 151 kk.). Hol az értelmi, hol az érzelmi mozzanat kerekedik felül: ezt nevezi BALLY a „dominante intellectuelle” és a „dominante affective” bonyolult, finom elemzést kívánó játékának.

Éppen ezért a szótári szókészlet gazdagságáról csak akkor nyerhetünk helyes képet, ha az egyes szavak és kifejezések fogalmi tartalmán kívül figyelembe vesszük mindezen nyelvi elemek expresszivitását, érzelmeiket kifejező szerepét is. Természetesen a lexikális elemek érzelmi tartalmát nem tárgyalhatjuk a logikai tartalomtól elszakítva: a szó jelentéstartalmának és nyelvi funkciójának e két aspektusát szerves összefüggésükben, egymásrahatásukban kell tekintenünk.¹

Egynyelvű és többnyelvű szótárainkból ma már a szavak érzelmi telítettségére vonatkozó utalások sem hiányozhatnak. A probléma abban áll, hogy a szavak és kifejezések értelmezését idegen nyelven úgy kell megadnunk, hogy az alkalmazott jelzések egyben utaljanak az értelmezendő szó vagy kifejezés emocionális jellegére is.

Az érzelmi telítettség lexikográfiai értékelése igen komoly feladat elé állítja a szótárírókat,² hiszen ez az értékelés más és más módon viszonylik a

¹ Hangtani téren szorosan idetartoznak LAZICZIUS GYULA kutatásai az emphaticumról (NyK. LI, további irodalommal). Vö. még ZOLNAI BÉLA: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939.

² Az expresszivitás szótári ábrázolásának problémájáról már ORSZÁGH LÁSZLÓ is megemlékezett, az 1954. évi akadémiai nagyhétén tartott előadásában A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseiről (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VI. kötet 1—2., nagygyűlési szám, 117—196). Szerinte „az expresszivitás, a kifejezőség szótári ábrázolásának egyik alapvető nehézsége abban rejlik, hogy a nyelv érzelembifejező eszközeinek jelentékeny, nagyobb része (így a mondathangsúly, szórend, vagy az olyan parole jelenség, mint a szövegekörnyezet) nem tartozik a lexikográfia körébe. Az izolált szó kifejezősége sokkal szerényebb határfokú ahhoz képest, amit ez a szó szöveggösszefüggésben, az élő beszéd-

szónak vagy nyelvtani alaknak nominatív jelentéséhez, stilisztikai színezetéhez és járulékos stilisztikai árnyalataihoz (I. R. G. PIOTROVSKIJ: Néhány stilisztikai kategóriáról, Nyelvtudományi Intézet Közleményei, V. évf. (1954). 2—3. sz. 240 kk.).

A nyelvek egymástól elütő jellege gyakran arra kényszeríti a szótárírókat, hogy egyes szavaknál és idiomatikus kifejezéseknél megelégedjék a megközelítő hangulati megfelelő közlésével, még ha ez nem is tükrözi kellő intenzitással a lefordítandó nyelvi egység hangulati értékét, érzelmi tónusát. Az ilyen kompromisszumos megoldások természetesen állandóan arra ösztönöznek, hogy újabb és újabb próbálgatások, különféle szövegek állandó, kritikus szemmel történő böngészése útján végre is elérkezzünk az áhított „tökéletes megoldáshoz”, ahol két kifejezés stílusréteg, stilisztikai érték, hang, szín és érzelmi tartalom tekintetében lehetőleg teljesen fedí egymást.

Amikor beszélünk vagy írunk, jóformán egyetlen szavunk sem teljesen elszigetelt: minden szó funkcióját, színét, különleges jelentését a környező szövegtől, a szöveg értelmi összefüggésétől, élő beszédben a hanghordozástól vagy egyszerűen a beszélő helyzetétől nyeri. A szótáríró viszont kénytelen a szavakat magukban, kiragadva értelmezni. Ilyen szempontból a szótár herbáriumhoz hasonlít, ahol a szavak lepréselt állapotban, többé-kevésbé pontos kategorizálással megtalálhatók ugyan, de mégsem hatnak az élő nyelv üdeségével, szépségével, zamatával. Még jó eset, ha a szótáríró megfelelő frazeológiával szemléltetni tudja egy-egy kifejezés esetenként változó hangulati értékét, de az is előfordul, hogy kénytelen beérni egy hangulati finomság pusztán tényének regisztrálásával, mert annak hiteles, egyszer megfogalmazott szöveggel való igazolása már nem lenne szótárszerű. Ez a megoldás azonban nem mindig hat meggyőző erővel. Ilyen esetekben azután mind a szótáríró, mind a szótárhasználó kénytelen tudomásul venni az át nem hidalt eltérések létezését. Tulajdonképpen arra kellene törekedni, hogy minden kifejezés érzelmi velejáráját lehetőleg példákkal illusztráljuk, de sajnos ezen elv következetes keresztülvitelére még nagyobb szótáraink terjedelme sem ad mindig módot. Az a célkitűzés, hogy egy általános szótár a szavak ekvivalenciájának feltüntetése mellett bizonyos mértékig a stíluszótár igényeinek is megfeleljen, rendszerint azzal a kényszermegoldással jár, hogy a szótárba felveendő címszavak számát csökkenteni kell. Ebben az esetben viszont állandó vita tárgya lehet, hogy amit ilyen módon nyerünk a réven, nem veszítjük-e el a vámon, hiszen a szótárhasználó mindenekelőtt címszavakat keres a szótárban és joggal bosszankodik, ha az általa keresett szó — helyszúke miatt vagy egyéb szerkesztési megfontolások alapján — kimaradt a szótárból.

2. Mielőtt a felvetett kérdésre szótárírási szempontból keresnénk feleletet, szükséges a probléma elvi háttérének rövid összefoglalása és — első-

helyzetben nyerhet. Nehéz ezt a kifejező értéket a szövegösszefüggésből kiemelt címszón lemérni és jelezni. A kifejező érték legszemléletesebben az egymás mellé állítással, tehát a szinonima, a fogalomköri és a stíluszótárak eszközeivel ábrázolható. Nem kevésbé problematikus a szó érzelmi tényezőinek az értelmiéktől való elválasztása, a kettő egymásba fonódottsága miatt. Objektív módszerekkel a szó kifejezősége nem is elemezhető, mivel határai sokkal elmosódottabbak, mint a jelentéstartaloméi s értékelése nagy mértékben szubjektív megítéléstől függ. Része van ebben a nehézségben annak a ténynek is, hogy az expresszivitás a nyelvi jel aránylag gyorsan változó elemei közé tartozik. Különösen napjainkban van módunk szókészletünk mozgásában ennek kihatásait megfigyelni” (i. m. 130—131).

sorban lexikográfiai célzatú — továbbépítése. A szótárírónak ugyanis nagy szüksége van mindazon stilisztikai és jelentéstani fogalmak alapos átgondolására, amelyeket a mai magyar nyelvészek különösen CHARLES BALLY (Caractères affectifs des faits d'expression, i. m. 140 kk.) és GOMBOCZ ZOLTÁN (Jelentéstan 17 kk.) összefoglalása nyomán tartanak számon.³ Fel kell tehát vetnünk azt az alapvető fontosságú kérdést, vajon a szó érzelmi színezetére, más néven a szóhangulatra vonatkozó eddigi irodalomból nem meríthet-e a lexikográfus gyakorlati segítséget mindennapi munkája számára.

Mindenekelőtt kétségtelennek látszik az a tény, hogy — bizonyos terminológiai ingadozás ellenére — semmi esetre sem szabad a szó érzelmi telítettségét szükségszerűen csupán a szónak egy vagy más hangulati elemével azonosítanunk. A terminológia bizonytalanságára már GOMBOCZ utalt (Jelentéstan 17 kk.). Tekintettel arra, hogy minden hangulat, akárcsak német mintája, a „Stimmung”, rendkívül ingatag, változókéony kedélyállapotot jelöl, a túlságosan általános szóhangulat elnevezés nehezen alkalmazható a szókészlet jelentékeny részének pontosan lexikalizált, tehát a szó két arcához, hangtestéhez és jelentéséhez többkevesebb állandósággal tapadó érzelmi árnyalatára. Ha ezt a hangsort halljuk: *drágám*, vagy franciául ezt: *mon chou* (mőšu) vagy még érzemesebben *mon petit chou* (mőptišu), a szó, illetve a vele alkotott szó szerkezet érzelemkeltő ereje mindennemű hangulattól függetlenül is szükségszerűen színezi, alakítja nyelvi benyomásunkat. Helyesebb lenne tehát a kissé bizonytalan értelmű szóhangulat elnevezés helyett a pontosabb, kevésbé félreérthető *érzelmi színezet* megjelölést használni.⁴

3. Itt mindjárt felvetődik azonban még egy kérdés: vajon állíthatjuk-e, hogy igen sok szó állandó érzelmi színezettel rendelkezik? E tekintetben figyelembe kell vennünk azokat a megállapításokat, amelyeket legutóbb E. RIESEL, a Moszkvában nemrég megjelent német stilisztika (Abriss der deutschen Stilistik. 1954) szerzője fogalmazott meg. RIESEL megkülönbözteti az érzelmi szempontból semleges szókat (például tudományos műszók, stb.) azoktól, amelyeknek bizonyos emocionális árnyalatuk van (emotionale — nicht emotionale Lexik). Az emocionális típusú szavakkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy valamely adott szövegösszefüggésben esetleg a legsemlegesebb szó is érzelmi telítettséget nyerhet. Amint mondja, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a szó- és kifejezőkészletet, amelynek érzelmi színezetet csupán a szövegösszefüggés kölcsönöz („dürfen wir . . . nicht die Lexik und Phraseologie übersehen, die erst im Kontext emotionale Färbung erhält.” I. m. 83). Állításának igazolására SCHILLER Ármány és szerelem című drámájából idéz néhány sort („Wer kann den Bund zweier Herzen lösen oder die Töne eines Akkords auseinanderreißen?”), ahol a szerelmi vallomás az érzelmi feszültségnek igen magas fokára emelkedik, s mégsem tartalmaz egyetlen „abszolút emocionális szót” sem („so enthält dieses Liebesbekenntnis höchster Emotionalität kein einziges absolut emotionales Wort.” I. m. 84).

³ Természetesen a szavak érzelmi színezete már BALLY előtt is felmerült a nyelvészeti irodalomban: elég utalnunk pl. JABERGnek a francia pejoratív jelentésfejlődésről szóló tanulmányára (Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen. Zeitschrift für romanische Philologie. XXV, XXVII, XXIX).

⁴ Régebben SIMONYI ZSIGMOND (Jelentéstani szempontok 8) és CSÜRY BÁLINT (Nyr. XXXIX, 353) az *érzelmi velejáró* kifejezést használták, amelyet GOMBOCZ — valószínűleg második tagja miatt — joggal minősített „kissé nehézkesnek”.

Ezzel ismét előbbre jutottunk egy lépéssel. RIESEL szavaiból ugyanis kiderül, hogy érzelmi árnyalatuk szempontjából a szavak ismét két csoportra oszlanak: az *alkalmi*, többnyire csupán a szövegösszefüggésen, illetve a helyzeten (a *bühleri Zeichenfeld-en*, illetve *Zeigfeld-en*) múló érzelmi telítettséget gondosan meg kell különböztetnünk bizonyos szavaknak többé-kevésbé *állandó*, tehát a szövegösszefüggéstől és a helyzettől nagyjában független érzelmi színezetétől.⁵ Az utóbbi sajátossággal bíró szavakat sorozza RIESEL az „absolut emotionale Lexik” kategóriájába (i. m. 83).

Ezzel nyertünk két alapkategóriát: az érzelmileg semleges (ha tetszik: „az érzelmi telítettség 0 fokát” mutató) szavakat szembeállítottuk az érzelmileg színezett szavakkal, illetve ezeknek érzelmi elemével. Az utóbbi csoportban azután jelentkezett két alkategória: az *alkalmi* érzelmi árnyalatokat el kellett választanunk azoktól, amelyek egy nyelvközösségben, legalább szinkron, de esetleg diachronikus síkon is állandóságot mutatnak.⁶ Itt jegyezzük meg, hogy a fenti megkülönböztetés csirája megvan már BALLYnál is, aki a szinonimika terén összevethető szavak „*caractère dominant et variable*”-járól beszél (I, 150). Ami az ő számára *domináns* jelleg, az számunkra, az érzelmi színeződés szempontjából, *állandó* érzelmi színezetet jelent, s ami neki *váltózó*, az természetesen közel jár ahhoz, amit mi *alkalmi* érzelmi színezetnek neveztünk.

4. Az elmondottak alapján érdemes megvizsgálnunk két nevezetes véleményt: az egyik BALLYtól, a másik GOMBOCZtól származik. Mindkettővel azért kell foglalkoznunk, mert az érzelmi színezet fogalmának további finomítását, még pontosabb kidolgozását remélhetjük tőle.

BALLY helyesen utal az olyan esetekre, amikor egyazon szónak hol tisztán logikai, hol pedig többé-kevésbé érzelmileg színezett jelentése van. Ilyenkor — saját fogalmazása szerint — a kizárólagosan logikai jellegű jelentést („*un sens exclusivement logique*”) szembe kell állítanunk ugyanannak a szónak sajátos érzelmi árnyalatával („*une valeur affective nettement caractérisée*”). *Traité* I, 159). BALLY ismert példája ezzel kapcsolatban: a *feieberhaft* szó logikai, intellektuális jellegű szó az „*eine feieberhafte Krankheit*” kifejezésben, viszont érzelmi színezetet nyer, ha „*eine feieberhafte Tätigkeit*”-ről beszélünk (i. m. 160; a magyarban is: *láz* betegség — *láz* tevékenység). Talán még jobb BALLY másik példája: *unvergleichlich* semleges jellegű, tudományos műszó is lehet (pl. „*die Chemie stellt eine Reihe von ungefähr 86 unvergleichlichen Urstoffen*”), viszont erős érzelmi színezetet nyer, ha ebben a mondatban használjuk: „*Das ist doch unvergleichlich*” (i. h.).

E példák alapján magának BALLYnak stilsztikájából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy érzelmi színeződés szempontjából a legtöbb szó szemantikai oldala távolról sem egységes: ugyanazon hangsorhoz érzelmileg

⁵ Hogy GOMBOCZ példáját idézzük (Jelentéstan 17—8), a meglehetősen semleges *apa* szóval joggal állíthatjuk szembe *atya* szavunkat, amelyet akkor használunk, ha „az uralkodó érzélem a tisztelet, az ünnepélyesség”. Persze azért ez a megkülönböztetés sem abszolút: vannak fordulatok, mégpedig igen gyakran, amelyekben az *apa* szó is érzelmi színezetet nyer, s a bizalmat, ragaszkodást éppúgy kifejezheti, mint a tiszteletet. Állandó kifejezésként idézhető a — ma már szónokiasnak érzett — *Kossuth apánk* kifejezés; természetesen a bizalmas családi nyelvben is lehetséges *apa* az *apu*, *apuka* mellett. Az *apa* és *atya* szó stilsztikai viszonyáról vö. KELEMEN J., A III. Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. 1955, 232.

⁶ Főleg állandó érzelmi színezetű szavakkal foglalkozik ZOLNAI BÉLA idézett tanulmányában.

közömbös jelentés éppen úgy tapadhat, mint érzelmileg erősen árnyalt. Rendszerint nem elég tehát szavakat szavakkal globálisan, finomabb tagolás nélkül összevetnünk, hanem ennél többre van szükség: a több jelentésű szók alkatát gondos elemzés alá véve az érzelmi színezetű jelentéseket ki kell válogatnunk, s mindegyikkel kapcsolatban el kell döntenünk, vajon alkalmi vagy állandó érzelmi színezettel van-e dolgunk. E válogatás természetesen a jelentések szétválasztásával szorosan összefügg, s ezért — amint látni fogjuk — közvetlen fontosságú a lexicográfia számára is.

5. További tanulságokkal szolgál GOMBOCZNAK az a tétele, amely szerint a beszédhangok bizonyos sorának éppen úgy, mint valamely zenei hangsornak, önmagában is lehet bizonyos hangulata, tekintet nélkül a hozzáfűződő jelentésre. GOMBOCZ e véleményét, mely a jó és rossz hangzás nagyon is relatív és nyelvcsaládok, nyelvközösségek szerint erősen változó problémáját veti fel, olyan idézetekkel támogatja, mint például a THÉOPHILE GAUTIER-é: „A szavaknak”, írta GAUTIER Baudelairenek, „magukban véve is, tekintet nélkül az értelemre, amelyet kifejeznek, saját szépségük és értékük van, mint a drágaköveknek, amelyek még nincsenek megcsiszolva s kőöntvénybe, nyakláncba vagy gyűrűbe foglalva” (GOMBOCZ: i. m. 25).

GOMBOCZ hivatkozik DANTE-ra is, aki a *De vulgari eloquentia*-ban felsorolta az olasz nyelvnek azokat a szavait, amelyeket a „legszebbeknek” tartott: ilyenek voltak számára *amore* 'szerelem', *donna* 'nő', *disio* 'vág', stb. ZOLNAI BÉLA DANTE-nak egy másik kijelentését kommentálva kiemeli, „Dante a szavakat »hangzásuk« szerint osztályozza: gyermekes (*mamma*), nőies (*placevole*), vad (*greggia*) és városias (*urbana*) szavakra” (i. m. 27). S itt jutunk el, DANTE útmutatása nyomán, a szó jelentésétől állítólag elszakítható hangtest helyesebb értékeléséhez. Mivel a nyelv bizonyos tudattartalom közlésére szolgáló jelrendszer, a szó hangteste s az általa keltett hanghatás csakis akkor válik igazi nyelvi ténnyé, csakis akkor kelthet nyelvészetiileg figyelembe vehető benyomást, ha a szó érzékelője tisztában van az illető szó jelentésével is. Amint ZOLNAI BÉLA mondja, „a pusztán »nyelv szépség« önmagában, tartalom nélkül, üres valami” (i. m. 34). Pejoratív jelentésű szavakat szépek ritkán neveztek; Gautier gyakorlatilag az olyan előkelő szavakért rajongott, mint *blanc* (blá) 'fehér', *cygne* (siñ) 'hattyú', vagy a verskötete címében is szereplő *Émaux et Camées* (emőekamē) 'email-ok és kámeák'. Dante szintén csupa számára kedves jelentésű szót sorolt fel az olasz nyelv legszebb szavaiként, s nem a Pokolnak rendkívül erőteljes és kifejező, de abszolút értelemben, a szövegtől elvonatkoztatva mégsem kellemes hangulatot idéző szavait. A dantei szép szavak eszménye közelebb áll a Paradicsom csillogó, sőt vakító derűjéhez, mint a Pokol komor színeéhez.

A marxista esztétika — teljes összhangban a legnagyobb művészek s köztük a legnagyobb költők gyakorlatával — állhatatosan és kérlelhetetlenül hirdeti egyszerű tartalom és forma összeforrásának, másrészt pedig a tartalom elsőbbségének jelentőségét. E tételeket szem előtt kell tartanunk nyelvészeti vizsgálódásainkban is, különösen akkor, ha a jelentéstan emocionális mezőit kívánjuk korszerű megvilágításba helyezni. Dante példái nyomán nem tartalom és értelem nélküli hangsorokat tarthatunk igazán szépeknek, hanem csakis olyanokat, amelyek nem pusztán csengésükkel, hanem hangzásuk és jelentésük együttes, egymást támogató erejével hatnak érzelmeinkre.

6. Még egy — az előbbieknél nem kevésbé fontos — kérdésre kell megnyugtató választ keresnünk. A szóhangulatra vonatkozó eddigi kutatások

alján nem láttuk eléggé világosan, mennyiben függnek össze az érzelmi színezettség különböző fokai és válfajai a szavaknak stílusrétegek szerinti osztályozásával. A szóhangulat bizonytalan, nehezen megfogható fogalma a tájékozódást ezen a téren sem könnyítette meg. Szükséges tehát, hogy lexikográfiai tanulságaink számára néhány alapvető tételt röviden kifejtssünk.

a) A szókészlet stilisztikai rétegeződése semmi esetre sem kapcsolható össze s még kevésbé azonosítható az érzelmi telítettség szerinti kategorizálással; a két különböző szempont a szókészletnek két különböző tagolásához vezet.

b) Elvben a szókészletnek jóformán mindegyik rétegében megtaláljuk az érzelmi árnyalatok különböző válfajait; még a tudományos terminológia sem kivétel, hiszen nincs szakma, amelynek bizalmas társalgási nyelvi műszavai (pl. *reptér repülőtér* helyett, *labor* a hivatalos *laboratórium* helyett) ne lennének feltéve, vagy legalább is ne telítődhetnének bizonyos érzelmi elemekkel. Védelmeznünk kell tehát azt a tételt, hogy az emocionális kategóriák keresztezhetnek bármely stílusréteget.⁷

c) Második tételünk ellenére kétségtelen, hogy bizonyos nyelvi rétegekben, például a társalgási nyelv különböző fokain az érzelmi színezetű szavak sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint más rétegekben.⁸ Azt mondhatjuk tehát, hogy nemcsak az egyes szavak, hanem egész nyelvi rétegek (illetve: rétegnyelvek) közt is igen nagy különbségek tapasztalhatók emocionális szempontból. Más szóval: amily mértékben a stílusrétegek nagy lépcsőjén fokról fokra aláereszkedünk, olyan mértékben sűrűsödnek az érzelmeikkel telített nyelvi tények is; a legfelsőbb régiókban, például abban, amelyet németül a „gehobene Sprache” vagy oroszul a высокий стиль műszóval jelölnek, az emocionális elemek is jórészt lexikalizáltak, hiszen bizonyos hagyományossá vált retorikus pátosz körébe tartoznak. Csupán a költői nyelv csapong szabadabban a felsőbb stílusrétegekben; a költői nyelv „emelkedettsége” viszont ma már erősen a múlté, hiszen a romantika óta egyebek közt Victor Hugo és Petőfi, majd Majakovszkij gyakorlata bebizonyította, hogy adott helyzetben a költő a nyelvnek bármely stílusrétegbe tartozó szavával a líra magas fokára emelkedhet.

A stílusréteg viszonylagos magassága s az érzelmi elem (a BALLY-féle

⁷ A kérdést így látja E. RIESEL is: „Die Adjektive „todmüde, hundemüde, saumüde” tragen alle die gleiche emotionale Färbung; als stilistische Synonyme liegen sie aber auf verschiedenen Punkten der Stilfärbungsskala: „todmüde” ist literarisch-umgangssprachlich, „hundemüde” — familiär-umgangssprachlich, „saumüde” — grob” (i. m. 83). Hasonló példát említ — sajnos eléggé kétes értékű konklúzióval — BALLY is: „Dire, dans un moment de détresse: „Je suis perdu”, c’est employer une expression ordinaire de la langue commune; elle est, socialement parlant, sans danger et ne tombe sous le coup d’aucune prohibition. ”C’en est fait de moi” serait une tournure littéraire qui détonnerait dans la langue parlée; elle serait pour nous une expression „écrite”, dans le sens restreint; cherchons maintenant des exemples du côté opposé: „Je suis flambé”, voilà qui est familier; l’expression serait admise dans certaines circonstances, inadmissible et dangereuse dans d’autres; avec „Je suis fichu” nous descendons encore d’un degré; socialement, le mot est d’un emploi fort délicat; appelons-le populaire ou vulgaire; enfin (proh pudor!) „Je suis foutu” est d’un argot si grossier que l’homme de „bonne société”, qui pouvait, dans certaines circonstances, hasarder les expressions précédentes, s’interdirait de jamais prononcer (et même de penser) cette dernière” (i. m. I, 228). Minthogy BALLY e kijelentés óta csaknem ötven év telt el, megvizsgálandó lenne, milyen viszonyban állanak stilisztikai értékelései a mai francia írott és beszélt standarddel.

⁸ ВУЛАНОВСКИЈ szótanának az emocionális szavakkal foglalkozó rövid részében Введение в языкознание II. 1953, 76—77) csakis a társalgási nyelvben élő érzelmi színezetű szavakat tárgyalja.

„la dominante affective”) gyakorisága között tehát fordított arányt találunk.

7. Most próbáljunk az elmondottakból gyakorlati következtetéseket is levonni. Néhány példát kell idéznünk annak a tételnek igazolására, hogy egy-egy szónak érzelmi színezete szorosan a szónak egyik vagy másik jelentésárnyalatához fűződhetik. Az ideális eset szótárírói szempontból az, ha a szerkesztő a kérdéses idegennyelvű címszónál közli az — esetleg csak bizonyos szókapcsolatban, idiomatikus kifejezésben élő — jelentésárnyalatot, s mindjárt megtalálja hozzá a megfelelő magyar értelmezést is. *Kalt* alatt például közölni kell a már-már argó-ba hajló *den machen wir kalt!* kifejezést, s a HALÁSZ-féle német-magyar szótár helyesen fűzi hozzá a következő értelmezést: 'ezt el tesszük láb alól'. Ugyancsak helyes, ha *belecken* alatt nemcsak a közönséges konkrét jelentést találjuk meg (pl. *die Finger belecken* 'lenyalni az ujjait'), hanem a szónak legalább is múltidejű melléknévi igenevével, azaz szenvedő szerkesztésével kapcsolatos átvitt jelentését is, a következő példamondatban: *er ist von der Kultur beleckt*. Ámde ebben az esetben eleget tesz-e a szótárszerkesztő, ha egyszerűen ennyit jelez: 'felületes műveltsége van'? Mindenki érzi, hogy ez az ekvivalencia tulajdonképpen kényszermegoldás; a magyar fordulat távolról sem oly színes, mint a német eredeti, és — ami minket ezúttal legjobban érdekel — nem rendelkezik a szükséges gúnyos-tréfás árnyalattal sem. S valljuk be: mégis ezek a megközelítő megoldások a leggyakoribbak szótárainkban. Ritkák az olyan egymásnak pontosan megfelelő szópárok, mint *Frühling* és *Lenz*, *tavas* és *kikelet*.

Legproblematisabbak persze azok az esetek, amikor a szótáríró értelmezésként vagylagos megoldásokat közöl, s a két javasolt megoldást érezhető stilisztikai különbség választja el egymástól. Ha például a bizalmas társalgási nyelv körébe tartozó *Mumm* alatt e szólást *ich habe zu dieser Arbeit keinen rechten Mumm* először 'sehogy sem fűlik a fogam hozzá', majd pedig 'nincs hozzá merszem' értelmezéssel látom el, a nagy jelentéskülönbségből származó bizonytalanságot az értelmezések stilisztikai eltérése még jobban kiemeli. Az első kifejezés ugyanis érzelmileg érezhetően telítettebb, mint a második. Biztosabb talajon akkor mozog a szótáríró, ha egyazon kifejezést — a RIESEL idézte példához hasonlóan — jelentésbelileg azonos kategóriában, de különböző stilsrétegekben tud visszaadni, tehát ha pl. a *füttyülök rád* szólás fordítása először a banális 'ich pfeif auf dich', majd a színesebb és erőteljesebb 'du kannst mich gern haben' vagy 'du kannst mir den Buckel runter rutschen'.

Mindezen esetek végső fokon azért megnyugtatóak, mert a szótárból a legfontosabb esetek nem hiányoznak; ha a stilisztikai árnyalat szempontjából nem is teljesen kielégítő a fordítás, van bizonyos fogalmi tolmácsolás, amely fordítás közben esetről esetre tovább csiszolható. Bonyolultabb a helyzet akkor, ha például egy újságban a következő mondattöredéket olvassuk: „Goldmark's *spritzige* „Sakuntala“-Ouverture”, s azután a benne előforduló jelzőt szótár segítségével próbáljuk lefordítani. Legújabb német-magyar szótárunk szerint *spritzig* jelentései: 1. 'bizsergő, csipős', 2. 'pajkos, elbizakodott', 3. 'hirtelenharagú, indulatos'. E jelentések közül az adott esetben egyiket sem tudjuk felhasználni. S vajon miért? Egyszerűen azért, mert a magyar kiadású szótárban szereplő 'pajkos' nem felel meg elég pontosan a Sprach-Brockhaus nyújtotta második értelmezésnek: 'übermütig, launig-fröhlich'. Ha a *launig-fröhlich* értelmezés valamely formában átkerült volna

a magyar értelmezések közé, a problémát könnyebb lett volna megoldani: a Goldmark-nyitány zeneesztétikai stílusnyelvében *spritzig* kb. annyi, mint 'pezsgő, lendületes', s ez a szövegkörnyezethez jól illő értelmezés már nincs messze a BROCKHAUS-féle szótárban olvasható 'launig-fröhlich' értelmezéstől. Első tanulságunk tehát az, hogy a szótárírónak gondosan szótározni kell mindazon jelentésárnyalatokat, amelyekhez vagy amelyeknek valamelyikéhez sajátos hangulati, helyesebben érzelmi elem csatlakozik. A *spritzige Ouverture* kifejezésben szereplő jelző érzelmi tónusa persze valószínűleg nem alkalmi, hanem többé-kevésbé lexikalizált, állandó tényező; szótári megörökítése annál indokoltabb. Ezt a felfogást támogatja az is, hogy a német újságírás nyelvében számos hasonló fordulatot találunk. Egy vígjáték próbájáról szóló beszámoló például a színpadon pergő eleven párbeszédet „*spritziger Dialog*”-nak nevezi.

8. Érdeemes néhány francia példát is idéznünk. Ismeretes, hogy a francia szó- és kifejezőkészlet egyrészt stilisztikai rétegződésében éppen olyan pontosan tagolt, akárcsak az orosz, másrészt pedig — hála a francia szótárirodalom nagy hagyományainak — az érzelmi színezetű szavak vagy jelentésárnyalatok élesen elválnak a közömbösektől. BALLY idézi P. Loti nyomán a következő mondatot: „Un *élan* me venait d'aller prendre sa tête pour l'appuyer sur ma poitrine” (Traité I, 111), s megjegyzi, hogy ebben az esetben *élan* jelentése nem 'mouvement par lequel on se porte en avant', vagyis németül: *Anlauf* (vö. *lendület*), hanem — a szövegösszefüggés miatt — 'désir' (vágý). Loti mondata ezek szerint így lenne fordítható: 'Vágý támadt bennem, hogy megfogjam fejét és keblemen pihentessem'. Persze alig olvassuk el a mondatot, máris meghökkenünk: vajon miért használta Loti ebben az esetben az átvitt jelentésű és feltétlenül emocionális árnyalatú *élan* szót s nem az egyszerű *désir*-t, ha csakugyan nincs semmiféle különbség a két szó közt (amint BALLY mondja: „*élan* équivaut ici à *désir*”? A szó megválasztását azonban könnyű indokolni: mindenki, aki tud franciául, érzi, hogy ebben az esetben *élan* jóval többet jelent, mint *désir*; legalábbis 'heves vágý'-nak kellene fordítanunk, hogy éreztessük azt a lendületet, amely a belőle fakadó mozdulatot is jellemzi.

Mindezt a szövegösszefüggés sugallta, lássuk azonban az *élan* szóval kapcsolatos szótári megoldásokat. SAUVAGEOT első helyre a konkrét 'nekirugaszkodás, nekilendülés, nekiiramodás' szavakat helyezte, melyek pontosan megfelelnek a BALLY közölte 'mouvement par lequel on se porte en avant'-nak; ECKHARDT új francia-magyar szótárában az 1. jelentés alatt megvannak mindeme szavak, de eléjük 'iram, lendület' került, feltétlenül helyeselhető módon. Ugyancsak ide, az 1. — konkrét — jelentés alá került az *élan vital* szókapcsolat, bár nyilvánvaló, hogy az 1. jelentéshez legközelebb áll a *prendre son élan* 'lendületbe jön, nekirugaszkodik, nekilendül' kifejezés. Szorosan kapcsolódik az 1. jelentéshez a sportnyelv *élan*-ja, 'nekifutás' jelentéssel (vö. *saut avec élan* 'ugrás nekifutással'), ami körülbelül annyi, mint a BALLY által szintén említett 'mouvement initial'. Mindezek kétségtelenül inkább közömbös, mintsem érzelmileg színezett jelentések. Egészen más képet nyújt SAUVAGEOTnak és ECKHARDTnak 2., *átv* (= átvitt) jelzéssel ellátott jelentéskategóriája, ahol az értelmezés '(hirtelen) lendület, fellángolás, szárnyalás', illetve 'lendület, fellángolás, szárnyalás, kitörő lelkesedés'. SAUVAGEOT ezen értelem bemutatására az *élan de l'âme vers Dieu* 'a lélek szárnyalása Isten felé' kifejezést közli, ECKHARDTNál kitűnő példa *les élans du coeur* 'fellobbanó

indulatok' (bár az *indulat* szó esetleg pejoratív gondolattársítást is kelthet). Most már világos, hogy a Loti használta *élan* is a 2. jelentés körébe tartozik: ha az *indulat* szót vox mediának tekintjük, nyugodtan mellé tehetjük a 'heves vágy' értelmezést, amelyet fentebb ajánlottunk. A konkrét szövegpélda ebben az esetben is, mint fentebb a *spritzig* melléknévvel kapcsolatban láttuk, gazdagította az eddig szótározott jelentéskört.

Az expresszív stílusárnyalatok leggazdagabb forrása persze a költői nyelv. Amint JEAN DORNIS La sensibilité dans la poésie française című művét lapozgattuk, lépten-nyomon érdekesebb érdekesebb példákra bukkantunk. E könyv, mint ismeretes, a századforduló irodalmi áramlatainak és költői nyelvének (1885—1912) finom elemzése; olyan korszakra vonatkozik tehát, amely jóval későbbi a Littré irodalmi példatárában szereplő írónál. Válaszunk ki találomra két idézetet, s vizsgáljuk meg szótáraink segítségével.

PAUL FORT egyik balladájában olvassuk a következő két sort:

„L'heure était si *plaintive* en sa mélancolie!
La rose du couchant frissonnait sur la mer.”

(Dornis: i. m. 79).

SAUVAGEOT szerint *plaintif* a. m. i. 'panaszos, panaszkodó', 2. 'jajgató természetű (tele a szája panasszal)'. ECKHARDTNál jobb megfogalmazásban: 1. 'panaszos, nyögő' (példák: *romance plaintive* 'panaszos, szomorú, bánatos románc'; *ton plaintif* 'panaszos hang'; 2. 'panaszkodó' (példák: *la troupe plaintive des exilés* 'a száműzöttek panaszos serege'; *les vagues plaintives* 'a panaszosan zúgó hullámok'). Az ECKHARDT közölte 2. jelentés PAUL FORT szövegének pontos megértéséhez segít: az erősen érzelmi színezetű *plaintif* (vö. Adynál: „Nyögő lombok alatt”) itt a *vagues plaintives*-féle szerkezetből kiindulva már magára a megfigyelt pillanatra (*heure*) vonatkozik, a hangulatra, amelyet a költő jellemez: nemcsak a tenger zúg panaszosan az alkonyi fényben (a második sor szerint: 'a lenyugvó nap rózsája remegett a tengeren'), hanem a habok moraja betölti az egész képet, s ezért írhatta le a költő első sorát is, amely szerint 'Oly panaszos volt ez az óra a maga mélabújában'. Mintha az egész természet panaszát foglalta volna össze ez a szokatlan szerkezetben használt *plaintif* melléknév, amelynek hatása persze éppen a váratlan fordulatban rejlik.

Lássuk másik példánkat, mely a költői nyelv és a bizalmas társalgási nyelv érintkezésére vet éles fényt. Azok közt a költők közt, akik a századfordulón a próza nyelvén mertek verset írni, a legtiszteletreméltóbb helyek egyikét JULES LAFORGUE foglalja el. Kortársai valóságos remekműnek tartották „C'est l'hiver qui vient” (Közeleg a tél) című versét, amelyben az őszi szél utolsó, végzetes pusztításáról a következő két sort olvassuk:

„Et le vent, cette nuit, *il en a fait de belles!*
O dégâts, ô nids, ô modestes jardins!”

(Dornis: i. m. 93).

Szó szerinti fordításban: 'És a szél, ezen az éjszakán, szép dolgokat művelt! Ó károk, ó fészkek, ó szerény kis kertek!'

Most lapozzuk fel szótárainkat. SAUVAGEOT szerint *il en a fait de belles* a. m. 'szép (furcsa) dolgokat csinált'; ebben az értelmezésben a *furcsa* közbe-

szűrés persze magyarázó szónak veendő. Szűkebb jelentést tulajdonít a kifejezésnek ECKHARDT: szerinte *en faire de belles* 'nagy ostobaságokat (elítélendő dolgokat) követ el'. S mégis azt kell mondanunk, hogy ha stilisztikailag nem is egyenértékű a magyar kifejezés a franciával, a szólás logikai elemzése szempontjából ECKHARDTnak van igaza: a költő is felháborodással vegyes sajnálkozással szemléli a szél oktalannak érzett, ostoba pusztítását, s ekkor szakad ki lelkéből ez az erősen családias, spontán kifakadás, amelyet csak a következő sornak jellegzetesen költői felkiáltásai lendítenek magasabb síkra.

9. Angol vonatkozásban nagy és modern angol-magyar szótárból még nem meríthetünk példákat, pedig német és francia anyagunk után az érzelmi rétegződés, valamint a vele kapcsolatos kétnyelvű ekvivalenciák kérdését érdemes angol szempontból is megvizsgálnunk. E vizsgálat azért is fontos, mert az angol nyelv emocionális árnyaltsága stilisztikailag egészen más, mint a franciáé; igen sokszor azt tapasztaljuk, hogy ahol az angol jelentésében lexikalizált, de mégis képes, színes, a köznyelv eleveenségével ható kifejezéshez folyamodik, ott a francia kénytelen beérni színtelenebb, konvencionálisabb fordulattal. Angol-francia szótárak erre bőséges anyagot szolgáltatnak. *A happy-go-lucky fellow* emocionális szempontból több, mint az erősen intellektualizált, elvont 'un insouciant', *to live in a happy-go-lucky way* színesebb, mint 'vivre à l'aventure' és *a happy-go-lucky housewife* feltétlenül létszerűbb jelzős kifejezés, mint a valósággal „tankönyvízü” 'ménagère peu méthodique'. Mindezen példáinkat HARRAP angol-francia szótárából vettük. Természetesen nemcsak témánk, de általában a szótárszerkesztés szempontjából elsősorban az olyan ekvivalenciákat helyeselhetjük, ahol a francia kifejezés is éppen olyan szemléletes, mint a lefordítandó angol fordulat. Persze ilyen példákat sem kell sokáig keresnünk; *to do sth in a happy-go-lucky fashion* első francia értelmezése még erősen intellektualizált: 'faire qch au petit bonheur', viszont a következő értelmezések már lépésről lépésre haladnak lefelé a stílusrétegek széles skáláján: 'à vue de nez, à la flan, à la va-comme-je-te-pousse'. Olykor a szótár szerkesztői az értelmezésnek ezt a stilisztikai árnyaltságát külön jelezték is: *to be in cold storage* első értelmezése 'faire de la prison', a második viszont, F (= familiar) jelzéssel: 'être à l'ombre'. Sajnos azonban éppen a *cold* című szóban is számos példája akad a tisztán intellektuális fordításnak: *that is a cold comfort* több, kifejezőbb, mint 'cela n'est guère consolant', vagy — a még irodalmibb — 'c'est là une piètre consolation'. *I have him cold* is színesebb, mint az ekvivalensnek jelzett 'je l'ai à ma merci'. Vannak azután olyan esetek is, amikor a lefordítandó angol szó vagy kifejezés erősen ösztönözte a szerkesztők nyelvi fantáziáját francia téren is; a legjobb értelmezések ilyenkor születtek. Ismeretes például, hogy *has-been* főnévként használatos mind személyekre, mind egyes tárgyra vonatkoztatva; a Concise Oxford Dictionary szerint *has-been* 'person who, thing which, has lost a quality or proficiency formerly possessed, a back number'. HARRAP francia értelmezései szerint: *he's a has-been*, 'c'est une (vieille) croûte', *she is one of the has-beens* 'c'est une beauté d'antan' (ez aránylag a legfinomabb!), s végül *his car's a good old has-been* 'son tacot [!] n'est plus de la première jeunesse'.

Igen jól tolmácsolja HARRAP szótára az angol *snug* melléknév érzelmi árnyalatait is a következő kiindulópont alapján: „(of house) comfortable, où l'on est bien; (of person) bien abrité, bien au chaud”. Tehát helyes, ha *snug little bed* 'petit lit douillet', *snug little fire* 'bon petit feu', *snug little job*

'bon petit emploi' (vagy népiesebben, P [= popular] jelzéssel: 'emploi pépère'), *snug little fortune* 'fortune rondelette', *snug income* 'gentil revenu', *to make oneself snug* 'se calfeutrer (dans sa chambre)', s végül *as snug as a bug in a rug* 'tranquille comme Baptiste'.

Az eltérő társadalmi fejlődés, az angol szókészletnek ismert kettős arca (egyrésről germán, másrésről latin és újlatin tövek kettőssége), valamint az az óriási különbség, amely az irodalmi nyelv egyik legfőbb standardjét, Shakespeare-t, a nyelv minden kifejező eszközét alkalmazni tudó „preromantikust” a nyelvhasználatában szigorúan klasszikus Racine-nal szembeállítja, az angol nyelvben a francia nyelvallapottól s a francia nyelv kifejező eszközeitől erősen különböző helyzetet teremtettek. A tények helyes megfigyelésében azonban segítségünkre jönnek kitűnő szótárakon kívül az angol, illetve az amerikai nyelvészetnek statisztikai jellegű eredményei is: egy-egy szóban banális, közömbös jelentését gyakorisága szempontjából százalékosan is szembe tudjuk már állítani a ritkább, de nem kevésbé élő, érzelmi színezetű használattal. *Flat* például 'horizontal, level' jelentésben (vö. *flat lands* 'sík vidék', *lie flat* 'laposan v. vízszintesen feküdni') valamivel kevésbé gyakori (27%), mint az ugyancsak „közömbös” 'not arched, not curved' jelentésében (*a flat arch* 'lapos ív', *flat side of the sword* 'a kard lapja') (37%); viszont mindkét „közömbös” jelentés sokkal gyakoribb, mint a csak 5%-nak jelzett 'not brilliant, not interesting' jelentésárnyalat (vö. *flat colours* 'bágyadt színek', *the play fell flat* 'a darab megbukott')⁹

Fentebb az angol szókincs közismert kettősségéről emlékeztünk meg. Most arra a sajátos tényre szeretnénk utalni, hogy az érzelmi színezetű szavak és jelentések távolról sem támaszkodnak csupán az ősi angolszász alapszókészletre és annak származékaira; sokszor éppen azt tapasztaljuk, hogy az érzelmi s egyben stilisztikailag finomabb megkülönböztetést mutató jelentésárnyalatok inkább a latin, illetve újlatin tövek köré sűrűsödnek. E tétel igazolására hadd idézzük ORSZÁGH magyar—angol szótárából a *lángoló* címszó alatt közölt értelmezéseket; a latin (ófrancia stb.) eredetű szavakat dőlt szedéssel közöljük: *flaming*, *blazing*, *flaring*, *fiery*, *glowing*, *burning*, *ardent*, *flamboyant*. A szinonim értelmezésekhez fűződő frazeológia tanúsága szerint egy-egy germán szó természetesen ebből a csoportból is használatos átvitt, képes jelentésben, pl. *blazing eyes* 'lángoló szemek', vagy *glowing with enthusiasm* 'elkeseredéstől lángoló', viszont 'lángoló szenvedély' már *ardent* v. *consuming passion* (csupa ófrancia szóval!), 'lángoló szerelem' *ardent* v. *passionate love*, 'lángoló gyűlölet' *flaming hate* v. *hatred* stb.

Hasonló eredményhez jutunk, ha *szúrós* angol szinonimikáját tekintjük. Konkrét jelentésben csupa angolszász szó sorakozik fel (*stinging*, *pricking*, *bristly*, *stubby*, *thorny*, *spiky* stb.); viszont *szúrós megjegyzés* értelmezése ingadozik az angolszász és a latin szókészlet közt, amennyiben a *biting* v. *caustic remark* vagylagosan van közölve; *szúrós szag* kizárólag *pungent smell* és *szúrós tekintet piercing* v. *penetrating look*. E kérdés persze további, mégpedig

⁹ Összes eddigi példáink M. WEST alapján: A general service list of English words. London—New York—Toronto, é. n. (2. kiadás, 1953) 188—9. A 3., emocionális jellegű értelemhez l. még: *life is very flat in your town* 'жизнь очень скучна (однообразна) в вашем городе' (V. K. Muller: Англо—русский словарь, Moszkva, 1943, s. v.), *I was feeling a bit flat* 'je n'étais pas dans mon assiette' (Harrap) stb. Az utóbbi eset is példa arra, hogy egyes szerencsés esetekben sikerülhet a szótáríróknak az érzelmi színezetet színesen és pontosan visszaadnia.

igen körültekintő vizsgálatra érdemes; így is kiegészítés az angolszász és a latin szókészlet kettősségének ahhoz a példatárához, amelyre már O. JESPERSEN hivatkozott,¹⁰ mégpedig olyan kiegészítés, amely nélkül az angol stilisztika sem lehet el.

Most forduljunk ismét irodalmi szöveghez. KOSZTOLÁNYI DEZSŐNEK, a modern magyar nyelv egyik legnagyobb művészenek halála után összegyűjtött műveiből idézünk néhány mondatot. Mindegyikben lesz egy-egy olyan szó, amely a költő számára kétségtelenül sajátos stílusértékkel, továbbá szorosan e stílusértéknek megfelelő, sőt azt indokoló érzelmi színezettel bírt. Ezeket a kiemelt szavakat fogjuk ORSZÁGH magyar—angol szótára segítségével megvizsgálni, hogy megállapíthassuk: vajon a szótár közölte szinonimák elégségesek-e az eleven nyelvhasználatban előforduló érzelmi árnyalás hű visszaadására.

Első példánk egy olyan mondat, amelyet KOSZTOLÁNYI akkor használt, amikor a 30-as évek divatos szellemtörténeti kérdésére — „mi a magyar?” — keresett feleletet. A kérdést rendkívül bonyolultnak tartotta, s minden egyszerű választ felelőtlenségnek, demagógiának. Ezért írta le a következő kijelentését: „Erre *átabotában* válaszolni hebehurgyaság lenne.” (Hátrahagyott Művek II, 55). BALASSA értelmező szótára szerint *átabotában* a. m. 'hanyagul, rendetlenül, csakúgy össze-vissza', de ebben még nincs benne az az árnyalat, amelyet kb. így érzékeltethetünk: 'rendetlenül és p o n t a t l a n u l'. ORSZÁGH angol értelmezései közt az első helyen *pell-mell.* valamint a színesebb és talán bizalmasabb (WEBSTER szerint: Colloq.) *helter-skelter* áll; ezt követi az intellektuális színezetű s inkább a szó jelentését, mint hangulatát tükröző körülírás: *in a disorderly v. careless way.* KOSZTOLÁNYI szövegéhez valószínűleg az *in a careless way* fordulat illik legjobban. Szótárunk tehát nem hagyott cserben, alkalmat szolgáltatott a jelentés visszaadására, viszont ezúttal inkább az intellektuális megoldás mellett kellett döntenünk.

Második KOSZTOLÁNYI idézetünk is érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. Vörösmarty stílusáról olvassuk egyik legszebb esszéjében a következő mondatot: „Festéktálcája gazdag, buja . . . »A két szomszédvár« sötét képei a sötét háttérrel vértől *cirmos* árnyak, fáklyalángok füstjében.” (Hátrahagyott Művek II, 148). Készülő Értelmező Szótárunk 1951-ben megjelent I. próba-füzete szerint „*cirmos* 1. Macskáról, néha baromfiról: világos hamvasszürke alapon barna harántcsíkokkal v. foltokkal tarkázott színű. *C. cica; c. kakas.* 2. (rég) Emberről: piszkos, szurtos. *Cirmos vargainas.* Jókai.” Kétségtelen, hogy KOSZTOLÁNYI a 2. jelentésből indult ki (vö. BALASSÁNÁL is: *cirmos* 2. jelentése 'piszkos, mocskos, szurtos'; BALLAGINÁL ez az első jelentés!)

ORSZÁGHNÁL *cirmos* 1. a. m. 'piszkos' és ebben a jelentésben 'dirty, soiled', 2. jelentésében a köznyelvi 'csikos', vagyis 'streaked, striped', s ugyanide vehető a 'foltos' jelentés is, angolul 'spotted'. Most már csak az a kérdés, hogy a *vértől cirmos árnyak* kifejezéshez vajon mindezen melléknevek közül melyik illik a legjobban?

A kérdés eldöntése nehéz, hiszen egyszeri, erősen költői színezetű fordulatról van szó, még akkor is, ha prózai szövegben olvassuk. De talán nem leszünk hűtlenek az eredetihez, ha a következő fordítást javasoljuk: *blood-*

¹⁰ JESPERSEN főleg művelődéstörténeti emlékeket keresett az olyan szópárokban, mint *ox* — *beef* (az 'ökör' angolszász nevet visel, amíg él, de — a középkori francia szakácsművészet emlékeképpen — ófrancia nevet kap, mihelyt a konyhába kerül, vö. Growth and structure of the English language, Leipzig, 1912, 89).

soiled shadows. Ez az összetétel tömörebb minden olyan szerkesztésnél, amely a *with blood* szókapcsolatot alkalmazná, s még egyszerűségében, alkalmi jellegében is tükröz valamit a magyar melléknév sajátos hangulatából.

Az egész kérdés szorosan összefügg a frazeológiai egységek alapproblémaival; ezekről I. V. V. VINOGRADOV kitűnő tanulmányát: A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben (Szovjet nyelvtudományi értekezések. 1953, 165 kk.). Bally és Séchehaye nyomán VINOGRADOV is éles különbséget tesz az állandó és az egyéni, esetleges, nem állandó frazeológiai egységek közt, megjegyezvén, hogy „a két szélsőség, a két pólus között Bally szavai szerint a közbeeső lehetőségek egész sora helyezkedik el” (i. m. 169). Fejtegetéseiből VINOGRADOV nyelvesztétikai következtetéseket is von le; végső konklúziója („Az egyéni, alkotó stílus kerüli a szokásos frazeológiai csoportokat, kerüli a klisé” 171) pontosan áll Kosztolányira is.

10. Ezzel el is jutottunk arra a pontra, ahonnan visszatekintve az elmondottakból néhány gyakorlati következtetést vonhatunk le.

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy a szótárszerkesztő a szavak jelentés-tartalmának és a hozzáfűződő értelmezésnek elemzése közben nem érheti be csupán a szavak intellektuális fordításával; sokkal tökéletesebb munkát végez, ha minden esetben a szavak intellektuális és érzelmi tartalmának szétválasztására törekszik. Mihelyt a tolmácsolandó nyelvvel kapcsolatban ezt a kettőséget megállapította, második feladata abban áll, hogy „fején találja a szöveget”, vagyis nehézkes körülírás, felesleges magyarázgatás helyett magyarul is vagy bármely értelmezésre szolgáló más nyelven éppen úgy különbséget tudjon tenni az intellektuális és az emocionális színezetű jelentések közt, mint a megértelmezendő szó- és kifejezésanyaggal kapcsolatban.¹¹

A szótárszerkesztő azonban nem vállalkozhatik lehetetlenre; mivel a legtöbb esetben nem összefüggő szövegből, hanem szótárból, vagyis „herbáriumból” merít, nem is követelhetjük tőle, hogy elszigetelt szavakhoz ugyanolyan könnyedséggel asszociáljon színes, zamatos, találó kifejezéseket, mintha élő szöveg tolmácsolására vállalkoznék. Maga a szótári kategóriákban való gondolkodás a stílusigény érvényesülésének súlyos béklyója, amelyből csak színes fántázia és nagy gyakorlat szabadíthat ki. Mindezen nehézségeket figyelembe véve, nem szabad tehát elvben azt sem helytelenítenünk, ha érzelmileg erősen színezett szó vagy kifejezés olykor merőben intellektuális értelmezést kap; ilyenkor — a két nyelv frazeológiájának áthidalhatatlan különbségein kívül — valószínűleg az átképzésnek fentebb vázolt nehézségei játszottak közre. Azt persze a lelkiismeretes szótárírónak feltétlenül meg kell tennie, hogy az expresszív színezetű szavakat és jelentéseket legalább érzelmileg a legnagyobb pontossággal ragadja meg. Ha az értemi megjelölés helyes és pontos, esetről esetre lehetséges ezt a szótár nyújtotta alapértelmezést tovább színezni, illetve a szövegösszefüggéshez alkalmazni.

A szótárírónak azzal is tisztában kell lennie, hogy munkája során első-sorban csak a szavak állandó emocionális színezetét tudja meghatározni. Az alkalmi árnyalatok oly sokfélék és annyira összefüggnek magának a nyelvnek eleven mozgékonyosságával,¹² hogy ezeknek szótározása nem is lehet két-

¹¹ Expresszív színezetű orosz frazeológiai egységek helyes és színes magyar fordítására jó példákat nyújt O. Nagy Gábor VINOGRADOV fentebb idézett cikkének fordításában (184 kk.).

¹² Helyesen mondja ZOLNAI Vendryes nyomán (Le Langage, 392), hogy a nyelv „örökké teremtő improvizáció és új variációja a meglévőnek” (i. m. 175).

nyelvű, idézeteket nem közlő szótár feladata. Ellenkező esetben az egyszerű, alkalmi nyelvhasználatot adnók annak a nyelvi rendszernek a leírása helyett, amely a nyelvközösség kollektív tudatában él. Kivételek még idézeteket közlő szótárakban vagy egészen nagy kétnyelvű szótárakban is legfeljebb kiváló írók műveiből vett példák lehetnek, hiszen sokszor előfordul, hogy egy-egy szállóigévé vált mondás valamely szót sajátos érzelmi színezettel tölt meg (*talpra* határozószónk például csak PETŐFI *Talpra magyar-jától* kapott korban pontosan lokalizálható, történelmi patinát¹³). Általában azonban az ilyen esetek szótározása sem lehet kétnyelvű szótárak feladata, mivel ezekben egyetlen személy nyelvhasználatához fűződő példákat rendszerint nem jegyzünk fel.¹⁴

Végül még egy kérdésre kell válaszolnunk. Vajon mi a kétnyelvű szótárak legbiztosabb forrása az érzelmi színezet pontos megállapítására? Az eddigi gyakorlat alapján bebizonyosodott, hogy mindennemű szemantikai tagolás akkor legmegbízhatóbb és legeredményesebb, ha a szótáríró nemcsak más szótárak nyers adataira, esetleg rövid példamondataira támaszkodik, hanem bizonyos irodalmi idézetanyagból is merít. Sok esetben olyan nagy szótárak is jelentős segítséget nyújtanak, mint pl. Littré szótára egy modern kétnyelvű francia szótár szerkesztésénél, hiszen a francia szókincs jelentékeny része már a XVII. században kikristályosodott és a klasszikus írók tekintélye a szavak jelentéskörét is nagymértékben meghatározza.

Kétnyelvű szótárak munkatársainak tehát semmi esetre sem szabad csupán szótári források egymásnak sokszor ellentmondó jelöléseire és értelmezéseire támaszkodniok, hanem minden módon állandó kapcsolatban kell maradniok az élő nyelvhasználattal. Ideális kívánalomként mindkét nyelvet, amellyel a kétnyelvű szótár szerkesztője dolgozik, majdnem anyanyelvként kell nemcsak tudnia, hanem éreznie is, mert csakis ebben az esetben képes az expresszív változatokból a legmegfelelőbbeket kiválogatni. A nyelv szerves része életünknek, s a szótáríró akkor szolgálja legjobban az életet s vele reális szükségleteinket, ha művének minden sorából, minden értelmezéséből a szótár használója is kiérzi a nyelv életének eleven lüktetését.

HAVAS LÍVIA

¹³ Ismeretes, hogy a Nemzeti Dal kezdőszavát PETŐFI egyik barátja tanácsára írta be az eredeti *Rajta* helyett; mindenestre a korábbi irodalmi nyelvben nem igen találunk példát a *talpra* szó költői használatára.

¹⁴ Az egyéni stilisztikai árnyalatok megfigyeléséről I. PIOTROVSKIJ: i. m. 249. Az emocionális jelleg alkalmi voltára hadd idézzünk mi is példát, mégpedig egy alkalmi szóalkotással kapcsolatban. Egyik versében (Itt egy fa, ott egy fa) JÓZSEF ATTILA használja a számára erősen érzelmi jellegű *szenesszívű* összetételt a következő szövegösszefüggésben:

„Itt egy fa, ott egy fa,
Villámsujtott, lombtalan,
Szenesszívű, keserű
Büszke fa.
Itt egy fa, ott egy fa.”

Ezt az alkalmi összetételt természetesen csak a műfordítónak kell valamilyen módon megragadnia; a szó feljegyzése csakis speciális József Attila szótárban, illetve a XX. századi magyar irodalmi nyelv nagy szótárában szükséges.